

Munten van Tiel

Auteurs: A.M. van Herwijnen en J.W.M. Lodewijk

Over Tiel is uit de vroege middeleeuwen nauwelijks iets bekend. Toch bestaan er munten uit deze tijd die met deze plaats in verband worden gebracht. Pas uit de 10^e en 11^e eeuw weten we dat Tiel, gelegen aan de Waal, een internationaal handelscentrum was. Onlangs werd bij opgravingen een deel van de oude haven blootgelegd. Te Tiel lag ook een koninklijk domein en er was een tol met een munt gevestigd. Muntvondsten laten zien dat de muntslag kortstondig, maar omvangrijk geweest moet zijn.

Munten uit de Merovingische en Karolingische tijd.

Onder de middeleeuwse St. Maartenskerk van Tiel bevinden zich de fundamente van een oudere kerk uit de 8^e of 9^e eeuw. Het zijn de oudste resten van het huidige Tiel. Weliswaar vond men onlangs ook resten van een nederzetting uit de Romeinse tijd ⁽¹⁾ maar continuïteit in bewoning tot in de Karolingische tijd is niet vastgesteld. Historische bronnen die over Tiel in de Merovingische tijd verhalen, zijn niet betrouwbaar ⁽²⁾. Dit artikel geeft een duidelijk overzicht van de Tielse muntslag. Toch zijn er 5 gouden munten, uit het einde van de 6^e eeuw, waarop *TELEDANVS* staat en daarom in verband met Tiel gebracht worden.

Deze munten, 1 solidus en 4 triëntes (1 triëns = 1/3 solidus), zijn afkomstig uit de muntvondst Escharen (1898, gemeente Grave). Het zijn verbasterde nabootsingen van Oost-Romeinse munten.

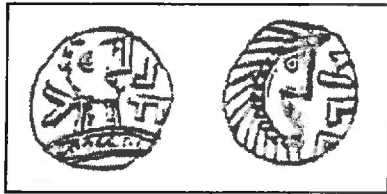

afb. 1 Solidus (ca 600) vz: *TELEDANVS* (retrogr.); bezit KPK

In de vondst zat ook nog een solidus die op grond van het omschrift aan Nijmegen wordt toegekend. Beide solidi zijn stilistisch verwant, hetgeen doet vermoeden dat de gebruikte muntstempels door dezelfde persoon vervaardigd zijn. De betekenis van deze munten, buiten het feit dat er een herkenbare plaatsnaam op staat, valt moeilijk aan te geven omdat in de Merovingische tijd geen sprake was van een centraal geregeld muntwezen. De solidi en triëntes waren toen de enige munten en men gebruikte deze voornamelijk voor vermogensvorming.

Tegen het einde van de 6^e eeuw verdween de solidus uit circulatie, terwijl op de overblijvende triëns voortaan de namen verschenen van een muntplaats en de *monetarius*, een persoon die lokaal verantwoordelijk was voor de munt ⁽³⁾. Zo zijn honderden monetarii en muntplaatsen bekend. Toch valt op dat Merovingische munten ook een zekere eenheid in gewicht en uiterlijk bezitten. In hoeverre deze nu het resultaat is van enig bestuur of van een natuurlijk verloopende evolutie, is een van de onopgeloste problemen in de numismatiek.

In de 7^e eeuw daalde bij de Franken overal geleidelijk het goudgehalte van de triëns totdat deze munt rond 650 van het toneel verdween. In plaats daarvan verscheen rond 670 de zilveren denarius, een muntstuk met hetzelfde formaat als de oude triëns, en daardoor van kleinere waarde. Dezelfde ontwikkeling trad iets later op in Engeland en bij de Friezen ⁽⁴⁾. De zilveren munt die de Friezen sloegen noemt men tegenwoordig sceatta. Hoewel er op een sceatta maar zelden schrifttekens staan, bestaat er een type met opschrift *TILV*, waarin men de naam van Tiel zag.

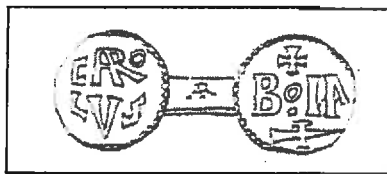
*afb 2: Friese sceatta (begin 8e eeuw);
kz: Verbasterd borstbeeld en runentekens,
kz: gezicht naar rechts, met TILV*

Tegenwoordig noemt men deze identificatie niet meer serieus ⁽⁵⁾. Onlangs heeft een van de Numismatische Kring van Brabant (AvH) zo'n munt gevonden in de omgeving van Tiel.

In de Karolingisch tijd werd het centraal gezag geleidelijk aan hersteld, waarbij het muntrecht in handen van de koning kwam. Ook kwam in deze tijd het rivierengebied geheel onder Frankische controle. Rond het midden van de 8^e eeuw verscheen er een nieuwe zwaardere denarius, met daarop alleen de namen van vorst en muntplaats, soms vergezeld van bijtekens.

Men kent een dergelijke munt van Karel de Grote met het woord *BONA*, dat door Metcalf met Tiel in verband werd gebracht ⁽⁶⁾. Metcalf baseerde zijn mening op het gegeven dat het oudfriese *TIL* en het Latijnse woord *BONA* dezelfde betekenis hebben: goed. Deze uitleg bracht hij in verband met een 11^e-eeuwse munt van Tiel waarop beide namen tegelijk worden genoemd. (zie afb. 5b).

Verder staat er op die munt een strijdbijl als bijteken, dat ook op de talrijk geslagen denarii van Dorestat staat (afb. 3). Dit doet vermoeden dat de zeldzame “*BONA*”-munt geslagen moet zijn in het noorden van het Frankische Rijk. Dus hoewel een toewijzing aan Tiel vooralsnog onzeker blijft, is deze niet onmogelijk.

*afb. 3: denarius (ca 770-790) van Karel de Grote,
met BONA en bijtekens strijdbijl en kruis.*

Aan het einde van de 8^e eeuw vernieuwde Karel de Grote de denarius, (in het Nederlands ook penning genoemd). Deze munt werd zwaarder en kreeg het typisch strakke en uniforme uiterlijk dat ook de latere middeleeuwse munten zou blijven kenmerken.

Na 840 ging de eenheid van het Karolingische Rijk verloren. Binnenlandse twisten en invallen van de Vikingen verzwakten het Karolingische Rijk, dat na 840 definitief uiteen viel. Rond 870 verloor Dorestat haar betekenis, toen de rivier waaraan de haven lag haar loop veranderde en de haven verzandde. Ook herhaaldelijke plunderingen door Vikingen deden de eens zo grote handelsnederzetting geen goed. Andere nabij gelegen nederzettingen namen haar rol over: naast Deventer aan de IJssel en Utrecht aan de Vecht was er ook Tiel aan de Waal. De vroegste vermelding van Tiel dateert uit 857, wanneer bronnen over een nederzetting *DIOLI* spreken. Vanaf

het jaar 925 behoorde het, evenals het merendeel der Nederlanden, definitief tot het Rooms Duitse Rijk.

De muntslag van Tiel onder de Duitse vorsten

Onder de Duitse vorsten bestond Tiel uit een koninklijk domein, met een klooster en twee kerken, en was er een Rijkstol en Rijksmunt gevestigd. Naast een haven met handelskwartier, zou er ook een vrije koopmansnederzetting zijn geweest ⁽⁷⁾. Recent onderzoek bracht aan het licht dat de havenkade kort na 985 nog vernieuwd moet zijn geweest ⁽⁸⁾.

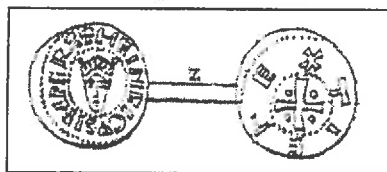
De haven van Tiel was een strandhaven, met een kade die op palen rustte. De gevonden scheepsresten lieten zien dat de haven van Tiel bezocht werd door betrekkelijk grote schepen. Vanuit Tiel onderhield men vooral handelsverkeer met Engeland en het Rijn- en Maasland ⁽⁹⁾. De internationale positie, die Tiel innam, blijkt ook uit haar muntslag.

Evenals het Karolingische Rijk, kende het Duitse Rijk uitsluitend zilveren penningen, soms aangevuld met weinig geslagen obolen (halve penningen). In onze tijd treft men deze penningen het meest aan in grote schatvondsten rond de Oostzee. In veel mindere mate worden ze in ons land gevonden ⁽¹⁰⁾. In 1996 werden door het ROB nog 36 zilveren munten in Tiel opgegraven, verspreid in een grondlaag tussen steigerpalen van de 10^e-eeuwse haven. Deze vondst bestond voornamelijk uit nabootsingen van hele en halve Keulse penningen ⁽¹¹⁾.

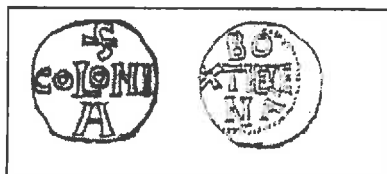
De afgelopen jaren zijn er in ons land enkele tientallen munten van Tiel gevonden, waarvan een aantal in de omgeving van de stad zelf, en de verder stroomafwaarts gelegen Bommelerwaard, in Rotterdam en in Domburg; slechts één exemplaar is gevonden in Tiel zelf.

De samenstelling van de Scandinavische muntvondsten laat zien dat de muntproductie van Tiel in de eerste helft van de 11e eeuw aanzienlijk geweest moet zijn. Tot nu is gebleken dat er in Tiel alleen onder vijf opeenvolgende Duitse koningen en keizers (983-1106) is gemunt: Otto III, Hendrik II, Koenraad II, Hendrik III en Hendrik IV ⁽¹²⁾.

Heel karakteristiek voor de Duitse munten uit de 10^e en 11^e eeuw is dat deze in het algemeen slordig geslagen zijn. Vooral de munten van Tiel vertonen dit euvel en zijn daarom meestal erg moeilijk te lezen. Meestal zijn meerdere exemplaren nodig om de complete beeldenaar te reconstrueren.

afb. 4: Tielse penning van Hendrik II (1002-1024)

afb. 5: keerzijde van penningen uit Tiel:
(a) Coloniagram, (b) Bona Tiel}

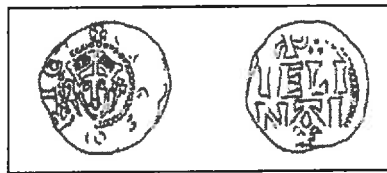
Een speciaal kenmerk van Tielse munten is de z.g. Tielse kop die de Duitse vorst verbeeldt, en herkenbaar is aan de typische kroon en het ontbreken van hals en baard. (zie afb. 4) Munten met dit beeld zijn hoofdzakelijk geslagen in Tiel of in een muntatelier dat onder Tielse invloed stond ⁽¹³⁾.

Rondom dit beeld staat altijd de naam van de betreffende vorst, vaak gevolgd door zijn titel *REX* of *IMPERATOR*. Op de keerzijde staat meestal een kruis met een bolletje in elke hoek (afb. 4) met de naam van de muntplaats, of het befaamde coloniagram ⁽¹⁴⁾

Erg zeldzaam zijn de munten van Hendrik III waarbij op de keerzijde een hand staat, of die van Hendrik III/IV waarop een gekroond hoofd van opzij de keizer verbeeldt. Eveneens zeldzaam is het omschrift waarin naar Tiel als stad verwezen wordt: een keer met *Tiel urbs regalis* en een andere keer met *Tiel civitas*. Bij welke gelegenheid deze munten geslagen zijn is niet bekend. De muntvondsten laten zien dat de muntslag onder Hendrik IV (1056-1106) sterk is afgenomen.

De relatieve volgorde van de munten is moeilijk vast te stellen, omdat drie vorsten dezelfde naam dragen. Het blijkt niet mogelijk te zijn één enkele vloeiende muntreeks op te bouwen. Munten van verschillende vorsten maar met gelijke afbeeldingen moeten elkaar dus afgewisseld hebben, of meerdere typen moeten gelijktijdig geslagen zijn.

Een wel heel bijzondere plaats wordt ingenomen door de penning waarop een Tielse kop afgebeeld staat tussen een kromstaf en kruisstaf (afb. 6).

afb. 6): penning uit Tiel (?)
met kromstaf en scepter,
van Hendrik II (1002-1024).

De Tielse kop wijst er op dat deze munt in Tiel of elders in een Tielse invloedssfeer geslagen werd. De onbegrepen tekst op de keerzijde wordt tot nu toe steeds als *S(ancta) IELI NAI* + gelezen. De kromstaf op de munt is een kerkelijk symbool en kan verwijzen naar bijvoorbeeld de bisschop van Utrecht. Deze kerkvorst bezat al rechten in Tiel sinds de 9^e eeuw en de kromstaf zou er op kunnen duiden dat hij bij de muntslag betrokken was. Albrecht ⁽¹⁵⁾ bracht deze munt ook in verband met Zaltbommel, omdat in de 11^e eeuw de bisschoppen van Utrecht daar het muntrecht bezaten. Het is niet bekend of dit muntrecht uitgeoefend werd.

Er bestaat een zekere overeenkomst tussen de muntslagen van Tiel en Deventer. In beide plaatsen begint de muntproductie onder Otto III en stagneert in de tweede helft van de 11^e eeuw. Afgaande op muntvondsten was de muntslag van vergelijkbare omvang. In Deventer echter kregen de bisschoppen rond 1050 het muntrecht wel in handen, en deze munten zijn bekend.

Ook schriftelijke bronnen vermelden betalingen in Tiels geld. Zo vindt men bijvoorbeeld uit de 11^e eeuw de vermeldingen *denarios tielensis monete* ⁽¹⁶⁾ en *xx libras thielensis* ⁽¹⁷⁾.

1. M. Bartels et al., Archeologisch onderzoek aan de achterweg te Tiel, ROB (1996),
2. G.W. de Wit, De muntslag van Tiel.; De Beeldenaar, bf. 13 (1989), p. 75-80.
3. A. Pol, Remmerden 1988: een vondst van vroegmiddeleeuwse munten bij Rhenen. De Beeldenaar bf. 13 (1989), p. 39-47. Dit artikel geeft een overzicht van de Merovingische muntslag.
4. Het gebied waar de Friezen woonden omvatte in ieder geval alle huidige Nederlandse kustprovincies, en het noordwesten van Duitsland.
5. W. Op den Velden, Escharen 1980.; JMP bf. 72 (1985), p. 5-12. Dit artikel beschrijft de tweede muntvondst van Escharen uit 1980, nu met zilveren munten.
6. D.M. Metcalf, An early Carolingian mint in the Low Countries: BONA = TIEL. (RBN), bf. 116 (1970).
7. M. Bartels et al., Archeologisch onderzoek aan de achterweg te Tiel. Publicatie ROB (1995).

8. M. Bartels, De Middeleeuwse haven Tiel. Publicatie ROB (1996).
9. J.W. Oudhof et al., Archeologisch onderzoek aan de Koornmarkt te Tiel. Publicatie ROB en Gemeente Tiel, afd. Monumentenzorg (1995).
10. A. Pol, Münzfunde und Fundmünzen der Jahrtausendwende in den Niederlanden. In B. Kluge (Hg.), Fernhandel und Geldwirtschaft: Beiträge zum deutschen Münzwesen in sächsischer und salischer Zeit. Sigmaringen, 1993, p. 189-204.
11. M. Stroo, Nieuws van het Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet; De Beeldenaar 1997, p. 427.
12. G.W.de Wit, op.cit., die zich baseert op G. Hatz.
G. Hatz, Tieler Denare des 11. Jahrhunderts in den schwedischen Münzfunden. In Commentationes de nummis saeculorum IX-XI in Suecia repertis. Deel 2, Stockholm, 1968, p. 97-190.
13. De 'Tielse kop' staat echter ook op enkele penningen van Namen en Dinant uit de 11e eeuw.
14. Dit is het monogram van de oude naam van Keulen: S(ancta)- Colonia -A(grippina), (afb. 5a) dat ontleend werd aan de Keulse munten, of de verwijzing naar Tiel' (afb. 5b) in drie regels: BO - XTIELE - NA
15. G. Albrecht, Das Münzwesen im niederlothringischen und frieschen Raum vom 10. bis zum beginnenden 12. Jahrhundert. Hamburg, 1959.
16. H.P.H. Camps, Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312, deel I, p. 50, Den Haag, 1979.
17. L.A.J.W. baron Sloet, Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen tot op de slag van Woeringen, 5 juni 1288. 's-Gravenhage, 1872-1876, p. 152 en p. 182-183.

